

ABRAHAM KUYPER EN DE DOOD

Herdenken bij het graf
van een theoloog, journalist,
universiteitsstichter en staatsman

Ab Flipse en Bert Lever (red.)

ABRAHAM KUYPER EN DE DOOD

Portret Abraham Kuyper,
door Hendrik J. Haverman, 1906.

Ab Flipse en Bert Lever (red.)

ABRAHAM KUYPER EN DE DOOD

Herdenken bij het graf
van een theoloog, journalist,
universiteitsstichter en staatsman

EON PERS AMSTELVEEN

2020

Deze uitgave is een initiatief van de Vrije Universiteit Amsterdam in samenwerking met Terebinth, stichting voor funerair erfgoed

© 2020 EON PERS AMSTELVEEN en de verschillende auteurs

ISBN 978 90 77246 93 1

Boekverzorging: Hans Seijlhouwer

Print: Repro Vrije Universiteit

Alle rechten voorbehouden / All rights reserved

INHOUD

Woord vooraf 7

Ab Flipse en Bert Lever

Inleiding: herdenken bij het graf van Abraham Kuiper 9

Bert Lever

De begrafenis van Abraham Kuiper 15

George Harinck

Doodsbloemen.

Abraham Kuiper tussen rouw en hoop 21

Ab Flipse

‘Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijne ruiters!’

Redevoeringen tijdens Abraham Kuipers begrafenis 27

Bert Lever

Familiegraf Dr. A. Kuiper 33

Johan Snel

Een zwijgend eerbetoon.

Abraham Kuipers dodenmasker 39

Bijlage

Aanwezigen in het sterfhuis 45

Verantwoording beeldmateriaal 47

Personalialia van de auteurs 48

Familiëgraf Dr. A. Kuyper.

WOORD VOORAF

2020 is het jaar waarin de Vrije Universiteit Amsterdam haar 140-jarig bestaan viert. Het is ook het jaar waarin het een eeuw geleden is dat de belangrijkste stichter van de VU en eerste rector magnificus Abraham Kuiper overleed. Deze samenloop was voor de Vrije Universiteit aanleiding om haar lustrumjaar volledig in het teken te zetten van haar stichter. Van alle organisaties die de theoloog, journalist en politicus Kuiper in de loop van zijn leven heeft gesticht en geleid, is de Vrije Universiteit immers de enige die nog als zodanig bestaat. Juist daarom voelt de universiteit het als haar verantwoordelijkheid zich actief tot haar stichter en zijn gedachtengoed te verhouden. De VU is al lang niet meer dezelfde universiteit als destijds, maar als Abraham Kuiper nu plotseling binnen zou wandelen, zou ik hem zeggen dat hij een fantastisch mooie universiteit gesticht heeft en dat ik er trots op ben dat ik 140 jaar later als rector in zijn voetsporen ben getreden. Dat zou ongetwijfeld aanleiding zijn voor een boeiend gesprek over de manier waarop de VU zich na Kuiper heeft ontwikkeld tot de universiteit die ze nu is.

In deze uitgave gaat het niet in de eerste plaats over Kuipers gedachtengoed of de organisaties die hij stichtte. Centraal staat het einde van zijn veelbewogen leven: zijn begrafenis en graf en de manier waarop hij werd en wordt herdacht. Verschillende herinneringsplekken en -objecten bepalen ons daar in het bijzonder bij. Allereerst zijn graf op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag. Maar ook een dodenmasker, dat onderdeel is van de erfgoedcollectie van de VU. Het is een voorrecht dat ik dit object zelf in handen heb mogen houden en het is helemaal mooi dat we inmiddels met 3D printing-techniek kopieën hebben kunnen maken, waardoor het kan worden

ingezet voor hands-on onderwijs- en onderzoeksdoeleinden. Verder zien we in allerlei documenten in het Kuyper-archief aan de vU de mens Kuyper bezig tot kort voor zijn dood. Als we de toespraken bij het graf op ons in laten werken, horen we hoe zijn volgelingen en geliefden afscheid namen en hoe hij destijds werd gewaardeerd. Te midden van alle aandacht die er in het Kuyperjaar 2020 is voor Kuypers leven, daden en geestelijke erfenis, is het passend om ook stil te staan bij zijn dood.

Vinod Subramaniam
Rector magnificus Vrije Universiteit Amsterdam

INLEIDING: HERDENKEN BIJ HET GRAF
VAN ABRAHAM KUYPER

Ab Flipse en Bert Lever

In het Kuiper-jaar 2020 wordt Abraham Kuiper op tal van manieren herdacht. Aanleiding is het feit dat Kuiper op 8 november 1920 overleed. Bij een herdenking een eeuw na de dood van de hoofdpersoon leek het de samenstellers van deze bundel gepast in het bijzonder stil te staan bij zijn overlijden en zijn teraardebestelling. Deze vond plaats op vrijdag 12 november 1920 op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag, waar Kuipers (familie)graf nog steeds te vinden is.

Kuiper is in de afgelopen eeuw vele malen herdacht. Eigenlijk begon het herdenken en gedenken al tijdens zijn leven. Bij het 25-jarig bestaan van dagblad *De Standaard* in 1897 was Kuiper, oprichter en nog steeds hoofdredacteur, het stralende middelpunt. Langdurige toejuichingen waren zijn deel, een gedenkteken werd hem aangeboden, en een *Gedenkboek* werd aan hem opgedragen.¹ In 1907 werd Kuipers zeventigste verjaardag aangegrepen om een dag vol feestelijkheden te organiseren, waarop Kuiper door een groot aantal organisaties hulde werd gebracht. Van de organisatie van christelijke onderwijzers kreeg Kuiper een portret aangeboden, geschilderd door Hendrik J. Haverman, dat na Kuipers dood door de familie aan de Vrije Universiteit zou worden geschonken. Na afloop verscheen een *Gedenkboek*.²

In 1919, Kuiper was toen 81 jaar oud, verscheen van de hand van dominee W.F.A. Winckel reeds een uitgebreide schets van 'Leven en arbeid' van Kuiper die al enigszins – 'mocht het niet spoedig zijn' – in het teken stond van een aanstaand verscheiden.³ Winckel tekende Kuiper als predikant, universiteitsstichter, staatsman, strijder voor sociale rechtvaardigheid, geleerde, en Reformator der kerk. Kuiper besprak dit boek overigens zelf in *De Standaard* van 3 no-

vember 1919, waarbij hij moest constateren dat er wel wat feitelijke onjuistheden in waren geslopen; maar over het geheel was hij niet ontevreden en hij concludeerde: 'Toch spreekt er in deze biographie een ernst die aangenaam aandoet, en vooral een sympathie voor het geestelijk bedoelen van den behandelden Staatsman, die eenheid van opvatting in zijn geheelen persoon en in zijn levenslang optreden waarborgt.'³ Winckel zal al met al tevreden zijn geweest met dit eindoordeel.

De eerste 'Kuyper-herdenking' na diens dood vond in feite plaats aan het graf, 12 november 1920. Ook daar stond men stil bij Kuypers betekenis op tal van levensterreinen; maar ook bij het persoonlijk gemis nu het gereformeerde volk zonder deze Mozes-figuur verder moest. Over de laatste periode van zijn leven verscheen kort daarna *De levensavond van Dr. Abraham Kuyper*, waarin zijn dochters de periode van ziekte en het sterfbed hadden opgetekend.⁵ Na zijn dood ging het herdenken door. Met de uitgave van een *Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* werd zijn betekenis breed uitgemeten. Maar voor de gereformeerden stond dit alles wel in het teken van de 'diepe smart' en 'huivering' bij het besef dat de achtergeblevenen zijn werk nu voort moesten zetten zonder hem.⁶

Anders was de toon tijdens de grote Kuyperherdenking van 1937, een eeuw na Kuypers geboorte, in Amsterdam. Met een grote bijeenkomst in het Concertgebouw en een expositie in het Rijksmuseum vierden de kleine luyden van weleer alles wat ze in het voetspoor van de grote leider hadden bereikt. De nieuwe leider Hendrik Colijn, minister-president en voorzitter van het herdenkingscomité, reikte hen de woorden aan en legde daarbij de nadruk op de grote veranderingen die tussen 1837 en 1937 'niet het minst door Kuyper's arbeid, in ons volksleven zijn ingetreden'. Tal van sprekers gingen vervolgens in op Kuypers uiteenlopende verdiensten en de betekenis en doorwerking ervan.⁷ Op 30 oktober organiseerde 'anti-revolutionaire jongeren' uit Den Haag ten slotte een herdenkingsbijeenkomst op de begraafplaats. Daarbij werd een palmtak op het graf gelegd, niet bedoeld als heldenverering, zo werd benadrukt, maar als 'symbool der overwinning' van de door Kuyper gevoerde strijd.⁸

Sindsdien werd bij jubileumjaren van zowel geboorte als dood altijd wel meer of minder aandacht gegeven aan de persoon en de betekenis van Kuypers. Veel van de door Kuypers opgerichte organisaties en structuren zouden in de loop van de twintigste eeuw overigens verdwijnen. Dat was niet zo met zijn Vrije Universiteit, hoewel die wel van karakter veranderde. Kuypers werd aan de VU echter niet vergeten, en zo sprak rector magnificus W.F. de Gaay Fortman een halve eeuw na Kuypers dood, op 13 november 1970, tijdens een openbare zitting van de senaat 'een woord van herinnering en dankbaarheid'. Daarin heette het: 'Het zal moeilijk zijn een tweede universiteit te vinden die zo kritisch heeft gestaan tegenover de wetenschappelijke inzichten van haar stichter.'⁹ Met Kuypers was men aan de VU nog niet klaar.

In 1987, anderhalve eeuw na Kuypers geboorte werd in geboortestad Maassluis een expositie en herdenkingsbijeenkomst gehouden met verschillende sprekers, waaronder de burgemeester van Maassluis J. van Es, de rector magnificus van de Vrije Universiteit C. Datema, minister-president Ruud Lubbers, en Jan de Bruijn en George Puchinger van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de VU, waarbij de laatste sprak over *de mens* Kuypers.¹⁰ Ook Maassluis zou zich met Kuypers verbonden blijven voelen en in 2008 werd er in het centrum van de stad een standbeeld van Kuypers onthuld.¹¹

Eveneens in 1987 vond een congres plaats aan de Vrije Universiteit met als titel 'Kuypers en de Nederlandse samenleving'; in hetzelfde jaar verschenen verschillende nieuwe wetenschappelijke publicaties. In het algemeen zou vanaf de jaren tachtig het Kuypersonderzoek, vooral ook buiten Nederland, aan een revival beginnen. De persoon Kuypers verdween daarbij langzamerhand naar de achtergrond en zijn gedachtegoed kwam centraal te staan. Dit werd enerzijds steeds verder gehistoriseerd, maar vooral in de Verenigde Staten ook geactualiseerd en bruikbaar gemaakt voor de huidige tijd. Geboorte en sterven werden daarbij als het ware tot begin- en eindpunt van een periode waarin Kuypers zijn wereldbeschouwing aan het papier had toevertrouwd en zijn stempel had gedrukt op de Nederlandse samenleving.

Hernieuwde aandacht voor *de persoon* van Kuyper kwam er pas in de 21e eeuw, met de uitgave van verschillende biografieën (van Jeroen Koch uit 2006; Jan de Bruijn uit 2008, James Bratt uit 2013, Johan Snel uit 2020), en televisiedocumentaires en boeken over Kuypers reizen ‘om de oude wereldzee’ en naar Amerika (van George Harinck, 2015 en 2016). Kuyper werd weer een mens van vlees en bloed; en daarmee kwamen ook de plaatsen en objecten die verbonden zijn met zijn leven weer in beeld. Denk daarbij aan de (voormalige) gebouwen van de Vrije Universiteit in Amsterdam, academische erfgoedobjecten bewaard in de depots van de VU, de voormalige woonhuizen van Kuyper in Amsterdam en Den Haag, plekken in geboortestad Maasluis, Middelburg als de stad waar hij zijn jeugd doorbracht, studentenstad Leiden, eerste predikantsplaats Beesd, enzovoort.

Op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag bevindt zich echter Kuypers laatste rustplaats. Het past bij de toegenomen aandacht voor herinneringsplekken in ons land, inclusief de graven van mensen die belangrijke episoden uit onze geschiedenis markeren, dat ook Kuypers graf meer in de belangstelling komt te staan. Georganiseerd of ongeorganiseerd wordt zijn graf dan ook met een zekere onregelmaat bezocht. Meer nabij dan daar kun je hem feitelijk niet komen.

Het thema van deze uitgave – ‘Abraham Kuyper en de dood’ – is verbonden met dit graf als plaats van herinnering. In de bundel schrijft Bert Lever over de dag van de begrafenis en de gang van zaken op de begraafplaats. George Harinck reflecteert op Kuypers omgang met de dood. Ab Flipse schrijft over de redevoeringen die werden gehouden bij het graf en de manier waarop Kuyper werd herdacht kort na zijn overlijden. Bert Lever kijkt vervolgens nader naar het ‘familiegraf dr. A. Kuyper’, en de levensverhalen van hen die in dit graf hun laatste rustplaats vonden. Johan Snel ontrafelt ten slotte de raadsels rondom de dodenmaskers van Kuyper, waarvan er twee worden bewaard in de erfgoedcollectie van de VU, en een in Museum Catharijneconvent in Utrecht.

Noten

1. *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr. A. Kuyper bij zijn vijfen twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard', 1872 – 1 april – 1897* (Amsterdam 1897).
2. *Kuyper-Gedenkboek 1907. Bevattende een overzicht van de feestviering op 29 October 1907 ter gelegenheid van den zeventigsten verjaardag van Prof. Dr. A. Kuyper, oud-minister van binnenlandsche zaken, te 's-Gravenhage, benevens een verzameling van tal van couranten-artikelen uit binnen- en buitenland, dat jubileum betreffende* ('s Gravenhage 1908); George Harinck, 'Reconstructie van het ontstaan van de verzameling hoogleraarsportretten van de Vrije Universiteit Amsterdam', *Studium* 10 (2018) 211–218.
3. W.F.A. Winckel, *Leven en arbeid van Dr. A. Kuyper* (Amsterdam 1919) 319.
4. 'Te vroege biografie', *De Standaard*, 3 november 1919.
5. H.S.S. en J.H. Kuyper, *De levensavond van Dr. Abraham Kuyper* (Kampen 1921).
6. *Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921) 34.
7. *Dr. A. Kuyper. Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van de herdenking op 29 oktober 1937 van het feit, dat Dr. A. Kuyper honderd jaar geleden te Maassluis geboren werd* (Kampen 1937) m.n. 15.
8. 'Jongeren eeren Dr. Abr. Kuyper. Palmtak op zijn graf gelegd', *De Standaard*, 1 november 1937.
9. *Vrije Universiteit Amsterdam Jaarboek 1971 en 1972* (Amsterdam z.j.) 28.
10. J. de Bruijn (red.), *Kuyper herdacht. Toespraken gehouden op donderdag 29 oktober 1987 in de Grote kerk van Maassluis ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Abraham Kuyper – Leven en werk in beeld'* (Amsterdam 1987).
11. George Harinck (red.), *Kuyper in Maassluis. Toespraken gehouden op 5 november 2008 in de Grootte kerk te Maassluis bij de onthulling van het standbeeld van Abraham Kuyper en de presentatie van het boek 'Abraham Kuyper. Een beeldbiografie'* (Amstelveen 2009).

Heden ontsliep in zijn Heere en Heiland onze innig geliefde
Vader, Behuwd- en Grootvader

Dr. Abraham KUYPER,

Minister van Staat,

Commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw,

in den ouderdom van 83 jaar.

Bloemendaal	Dr. H. H. KUYPER. C. M. J. KUYPER—HEYBLOM.
Padang (Sumatra)	Dr. J. H. F. KUYPER.
's-Gravenhage	H. S. S. KUYPER.
Rotterdam	Dr. A. KUYPER Jr. H. KUYPER—VAN OORDT.
's-Gravenhage	J. H. KUYPER. C. M. E. KUYPER.
Leiden	G. KUYPER. H. L. W. KUYPER—STORM VAN LEEUWEN. en kleinkinderen.

's-GRAVENHAGE, 8 November 1920.

Kanaalstraat 5.

Geen bloemen.

*De feraardebestelling zal plaats hebben Vrijdag a.s. op Oud Eik en
Duinen. Vertrek van het sterfhuis te 1 uur.*

Rouwkaart Abraham Kuyper.

DE BEGRAFENIS VAN ABRAHAM KUYPER

Bert Lever

Op de ochtend van de 12e november 1920 verzamelde zich rond twaalf uur een omvangrijk en illustre gezelschap in de woning van de op 8 november overleden Abraham Kuiper aan de Haagse Kanaalstraat (nu Dr. A. Kuiperstraat). Naast de familie waren er bijna vijftig anderen aanwezig, onder wie vertegenwoordigers van koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma, leden en oud-leden van de ministerraad, hoogleraren van de Vrije Universiteit (VU), directeuren van *De Standaard*, bestuursleden van de Vereniging voor Hoger Onderwijs op Gereformeerde Grondslag (de VU-vereniging) en enkele predikanten. Tot slot waren er twintig studenten van de VU, die Kuiper naar zijn graf zouden dragen. Kortom, de kern van het gereformeerde volksdeel was vertegenwoordigd (zie voor een overzicht van de aanwezigen de bijlage op pagina 45).

Huiselijke godsdienstoefening

Alvorens Kuiper ten grave zou worden gedragen, werd er, naar de gewoonte van de tijd, in huiselijke kring een godsdienstoefening gehouden. Wijkpredikant ds. R. Ringnalda ging voor en sprak troostende woorden naar aanleiding van 1 Thessalonicenzen 4:13-18 dat over de opstanding uit de doden en de wederkomst van Christus gaat. Na het dankgebed maakte men zich gereed voor vertrek naar de begraafplaats Oud Eik en Duinen voor de teraardebestelling.

Inmiddels had zich voor het huis van Kuiper een zwijgende menigte verzameld om afscheid van de grote man te nemen; bereden politie hield de straat vrij. Om een uur was het zo ver; een eenvoudige lijkkoets kwam voorgereden. De deur van het huis ging open en de met een zwart kleed bedekte bruine eikenhouten kist werd het huis uitgedragen en in de wagen geschoven. Op straat had ieder uit

eerbied de hoed afgenomen. Op verzoek van de overledene waren er geen bloemen of kransen op de kist.

Naast de lijkwagen stelden zich de 'huisknecht' van Kuyper en vier boden van de Eerste Kamer op, er achter de twintig studenten van het studentencorps van de VU: de voltallige senaat en vijftien oud-senatoren. Steeds meer koetsen kwamen voorgereeden. Na de lijkkoets volgden de galarijtuigen met de vertegenwoordigers van de koninginnen (deze rijtuigen detoneerden zeer met de eenvoudige zwarte koetsen in de rest van de stoet), daarna vier koetsen met familie. Nog een hele reeks volgkoetsen vulden zich. Tenslotte hield het laatste rijtuig stil, daarin namen de twee dienstboden plaats. 'Weenend nog gaan zij ter deure uit. Door de menigte gaat een ontroering', zo heet het in het *Gedenkboek* dat kort hierna verscheen.¹

Veel berichten over de begrafenis van Kuyper vermelden de afwezigheid van minister-president Jhr. C.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, dit vanwege de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer over de begroting. Toen echter Suze Groeneweg (in 1918 het eerste vrouwelijke lid van de Tweede Kamer) de vergadering van de Kamer opende, bleek dat er niet voldoende Kamerleden aanwezig waren om besluiten te kunnen nemen. Te velen waren naar de begrafenis van Kuyper en de vergadering werd verdaagd.²

Intussen in de Zuiderkerk

De Gereformeerde Kerk van Den Haag had voor hen die van buiten kwamen de Zuiderkerk opengesteld. Hier kwamen drieduizend mensen op af; meer dan de kerk kon bevatten. Zij die niet naar binnen konden, wachtten buiten tot de bijeenkomst afgelopen was. Degenen die een plaatsje in de kerk bemachtigd hadden, werden eerst toesproken door de oudste van de Gereformeerde predikanten in Den Haag, ds. J. van der Linden. Als deze begint met het laten zingen van Psalm 89, de verzen 7 en 8:

Afbeeldingen pagina hiernaast: (boven) de lijkwagen voor het sterfhuis, (midden) langs de route en (onder) op de begraafplaats.

Hoe zalig is het volk dat naar Uw klanken hoort ...

en:

Gij toch, Gij zijt hun roem, de kracht van hunne kracht ...

‘stokt bij menigeen het woord in de keel, of worden tranen weggeveegd. ’t Was immers het lied van hun geestelijken vader!’

Na uit Openbaringen 5 gelezen te hebben, ging de predikant dankbaar in op (elementen uit) de loopbaan van Kuyper. Hij memoreerde onder meer de woorden die Kuyper nog op zijn sterfbed sprak: ‘Zeg het aan het volk dat de Heere mijn sterkte geweest is en dat Hij krachtig bevonden is een hulp in benauwdheden.’

Hierna ging ds. D. Hoek uit Enkhuizen voor in gebed. De bijeenkomst werd afgesloten met het zingen van Psalm 27 vers 7:

Zoo ik niet had geloofd, dat in dit leven,
Mijn ziel Gods gunst en hulp genieten zou ...

Na afloop van deze bijeenkomst begaven de aanwezigen zich in een lange stoet naar de begraafplaats.

Vanuit het sterfhuis naar de begraafplaats

Om half twee zette op de Kanaalstraat de begrafenisstoet zich in beweging in de richting van de begraafplaats. Naar schatting 20 tot 30.000 mensen stonden in dichte hagen langs de route. Toen de stoet de Oranjekazerne aan de Mauritskade passeerde, kwam de wacht naar buiten en presenteerde het geweer, er klonk tromgeroffel. Het moet een wat deprimerend gezicht geweest zijn, want de kazerne zelf was het jaar ervoor uitgebrand. Veel mensen liepen met de stoet mee: ‘Groote drommen vergezellen den stoet naar Oud-Eik-en-Duinen.’ Het waren vooral de ‘kleine luyden’ die massaal waren uitgerukt.

Op de begraafplaats

's Ochtends om tien uur al, waren de eerste mensen die de begrafenis wilden bijwonen op de begraafplaats aangekomen. Het zou uitgroeien tot een menigte van – naar zeggen – zo'n tienduizend mensen, onder wie velen die de dienst in de Zuiderkerk hadden bijgewoond. Rond het graf was een carré afgezet voor familie en genodigden. De orde werd gehandhaafd door marechaussee te paard en te voet, een detachement rijksveldwachters en de gemeentepolitie van Den Haag.³

Om kwart over twee kondigde het luiden van de bel op de begraafplaats de aankomst van de stoet aan. Een kwartier later kwam deze de laan in die naar het graf leidde. Voorop de huisknecht van Kuyper en de boden van de Kamer, daarna de baar gedragen door de studenten van het studentencorps, daarachter, na de vertegenwoordigers van de beide koninginnen, de familie en tenslotte de overige genodigden. 'Onder doodsche stilte werd de kist door de studenten op het grafraam geplaatst.'

Bij de groeve was een spreekgestoelte geplaatst. Namens de regering sprak minister Th. Heemskerk, die tevens een partijgenoot van Kuyper was. Vervolgens beklom H. Colijn het spreekgestoelte, hij sprak namens het Centraal Comité van de Anti-Revolutionaire Partij. Namens de Vrije Universiteit sprak hierna rector magnificus R.H. Wolter. De mede door Kuyper tot stand gekomen Gereformeerde Kerken werden vertegenwoordigd door ds. K. Dijk. Oud-minister A.W.F. Idenburg (eveneens een partijgenoot) sprak in zijn hoedanigheid van goede vriend van Kuyper. Met elkaar tekenden deze sprekers het belang van Kuyper in zijn verschillende hoedanigheden.

Aan het slot van zijn toespraak verzocht Idenburg namens de familie om Psalm 89 de verzen 7 en 8 te zingen, dezelfde verzen die eerder in de Zuiderkerk al geklonken hadden. 'Machtig golfde het lied en het zweefde tot over de grenzen van Den Haag. En stil, langzaam daalde de kist in de groeve neer, terwijl allen het hoofd ontblootten.'

Hierna sprak de oudste zoon van Kuyper, H.H. Kuyper, een woord van dank.

Nog eenmaal zongen de aanwezigen een lied, Psalm 72 vers 11:

Zijn naam moet eeuwig eer ontvangen,
Men loov' hem vroeg en spâ [= laat],
De wereld hoor' en volg' mijn zangen
Met Amen, Amen, na!

Hierna gingen de duizenden uiteen en kwam er een einde aan de grootste begrafenis die er ooit op Oud Eik en Duinen heeft plaatsgevonden.

Noten

1. Citaten in dit stuk zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan het *Gedenkenboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuiper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921), waaraan hier ook verder veel ontleend is.
2. Onder meer *Overijsselsch Dagblad*, 13 november 1920.
3. *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 november 1920.

DOODSBLOEMEN

ABRAHAM KUYPER TUSSEN ROUW EN HOOP

George Harinck

Zou Abraham Kuiper oog hebben gehad voor bloemen? Hij gebruikte vaak het beeld van de bloem, haar knop en blad, haar bloei en Kuiper ontleende zijn beelden niet aan zijn fantasie, maar aan wat voor zijn oog was. Vast wel, dus. Een tuinier was hij niet, maar hij kende de roos, de madelief, de aster en de anjelier en hield van hun verschillende geur, vorm en kleur. Soms bood hij een boek aan alsof het een boeket was, zoals zijn zes Stone-lectures over het calvinisme: 'My six flowers are neither as pure nor as splendid as the flowers you sent me. Yours are the immediate creation of Supreme Perfection, mine the intermediate production of my mind, under His guidance.'¹

Hij gebruikte het beeld van de bloem ook bij de dood. Hij en zijn kring waren wars van bloemen of kransen op een doods-kist, die als blinddoek het harde van de dood willen verbergen. 'Geen rijke bloementooi dekte de wade van deze dode', meldde *De Standaard* in december 1893 nadrukkelijk over de begrafenis van de antirevolutionaire politicus L.W.C. Keuchenius. Geen bloemen; in plaats daarvan lag naast diens gelaat zijn stukgelezen Bijbel.

Maar de bloem kwam als beeld toch bij de dood te pas. De Bijbel ging Kuiper daarin voor: 'De dagen des menschen zijn (...) gelijk eene bloem des velds, alzo bloeit hij. Als de wind daarover gegaan is, zo is zij niet meer.' (Psalm 103:15-16) Hij schreef twee meditatiebundels over sterven en dood, *In de schaduw des doods* in 1893 en *In Jezus ontslapen* in 1902, waarin tientallen keren het beeld van de bloem voorkomt. De bundels waren mede gebaseerd op 'doorleden rouw' en 'nadat ik zelf bij het graf van een onvergetelijk kind geweest had'.²

Begraafplaats en graf van Jo Kuyper-Schaay
te Meiringen in Berner Oberland

Tweemaal verloren Bram en Jo Kuyper een kind, een bloem weggenomen door de wind. Op 1 februari 1881 kregen ze een doodgeboren meisje, dat bijna voldragen was. Ze waren verslagen. Dit gebeurde nog geen maand nadat Kuypers moeder was overleden ('wat is dat losscheuren, dat verdwijnen, dat niet meer zien toch ontzettend', schreef hij daarover Alexander de Savornin Lohman).³ Jo kwam – 'Gelijk een moeder die niet gelooven wil (...) En zelve nu te sterven ook verlang' (het sonnet 'Grafbloem' (1884) van Helène Swarth) – eerst na anderhalve maand met moeite het verlies te boven. Daarna knapte ook Kuyper weer op. En op 27 juli 1892 overleed het tweede kind, de bijna tienjarige zoon Willy, hun jongste, geboren anderhalf jaar na het dode meisje.

Kuyper publiceerde er kort na deze gebeurtenissen meditaties over in *De Heraut*, zoals hij ook zou doen toen Jo in 1899 overleed. Op 20 februari 1881 begon hij zijn meditatie over Job zo: 'Klaag toch niet te bitterlijk, ook al is het dat uw harp tot een rouwklage wierd of uw orgel tot een stemme des geweens en, om niet in te bittere klacht te verzinken, leer aan Job wat het hooge doen des Heeren is met het verpletteren van zijn heilig kroost op aarde.' Het was alsof hij Jo en zichzelf in die zware dagen vermaande niet te diep in het verdriet te zwelgen. Hij riep daarbij Gods hulp in: 'Zoudt ge met Job voor u, niet nog in uw kermen juichen kunnen: Laat niet af, Heere, maar verteer mij; indien maar als instrument voor uw heilige glorie!'

Bij het meisje was vooral Jo het object van zijn verdriet, bij Willy's onverwachte dood was het de jongen zelf: 'Vooral bij het zoo gedurig heensterven van zooveel kleine lievelingen spreekt die veldbloem u zoo aangrijpend toe', mediteerde hij op 14 augustus 1892 in *De Heraut* over Psalm 103. 'In dat kleine, jonge leven was nog zoo weinig stam, was nog alles zoo bloem. En nu kwam de wind uit de woestijn, de wind, die den adem des doods in zich droeg. En onder die aanraking bezweek het. Het kopje boog; de kleuren verbleekten, de onvaste vormen versmolten. En zoo verdween het.'

De doorkist mocht niet versierd, de grafzerk moest niet praalziek zijn. Graag verwees Kuyper naar Calvijn, wiens graf nauwelijks was gemarkeerd; ook zijn ouders kregen een tamelijk eenvoudige steen op hun Leidse graf aan de Groenesteeg. Voor Willy dus geen bloe-

men, en ook geen grafsteen. De blik moest niet achterwaarts blijven haken, maar zich vooruit richten. 'Wie in zijn lieve dooden kinderen Gods mag zien, waarop hun en onze Vader de eerste rechten heeft, die verdiept zich met een ontlast gemoed in al dezen wonderen schat, dien God in wie heenging verborgen had'.⁴

Ook op zijn eigen graf rust een eenvoudige steen, zij het een grote. Maar toen Jo op 25 augustus 1899 te Meiringen in Berner Oberland stierf, 57 jaar oud, liet hij de soberheid varen. 'Alles op eenmaal weg', stamelde hij tweemaal in *De Heraut* van 3 september: 'De blik van het oog, het zoete woord van de lippen, de warme handdruk, het spreken van het gelaat.' Maar met deze leegte mocht het niet eindigen.

De plaatselijke protestantse kerk stelde hem een graf ter beschikking aan het pad dat toegang gaf tot het godshuis; ieder die er binnenging moest er vlak langs. De steen, met de plechtige tekst 'vrouw Johanna Hendrika Kuyper geboren Schaay van Amsterdam', was omgeven door een zwart ijzeren hek van wel een meter hoog. De plek eiste de aandacht op en was Kuypers laatste geste voor zijn geliefde. Hij kwam met de Zwitserse overheden overeen dat het graf een eeuw ongeschonden zou blijven; anders dan de 'bloemen des velds' moest haar plaats gevonden kunnen worden. De graven er omheen zijn in de afgelopen eeuw geruimd, alleen het hare is er nog steeds. De grond waarin zij is gelegd herinnert aan Kuypers liefde voor het Alpenland en aan zijn Zwitserse afkomst aan moederszijde. De plek was vaak opgenomen in het excursieschema van de Nederlandse Christelijke Reis Vereniging.

Jo had vrede met God, liet Kuyper op haar grafsteen zetten. Maar haar verdriet om Willy was ze niet te boven gekomen. Het baldakijn in alle rouwbrieven die ze ontving was de God die trouw was, maar onnaspeurlijk in zijn werk. Haar enig soelaas was het 'beter vaderland', waarover Kuyper op 24 september 1899 in *De Heraut* schreef: 'Bloemen zullen dan ontluiken, waarin wij nooit het schoone vermoed hebben.'

Noten

1. Opdracht van Kuiper in een van de exemplaren van Kuipers Stone Lectures die bewaard worden aan Princeton Theological Seminary, Princeton NJ, USA.
2. Zie de woorden vooraf in beide genoemde bundels.
3. Nationaal Archief, Den Haag. Inv.nr. 2.21.148. Archief-A.F. de Savornin Lohman.
4. *De Heraut*, 8 oktober 1899.

Th. Heemskerk en K. Dijk spreken bij het graf.

‘MIJN VADER, MIJN VADER, WAGEN ISRAËLS EN ZIJNE
RUITERS!’

REDEVOERINGEN TIJDENS ABRAHAM KUYPERS BEGRAFENIS

Ab Flipse

Wat bracht de tienduizenden ertoe zich te verzamelen langs de weg en rondom het graf op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag bij Kuypers uitvaart? Was het nieuwsgierigheid? De behoefte nog één keer samen te komen en afscheid te nemen van de man die zo lang hun leider was geweest? Hoe herinnerden ze zich Kuyper, die decennia het politieke en kerkelijke leven in Nederland had gedomineerd? Wat verwachtten ze van de toekomst nu hij er niet meer was? ‘De gedachten vermenigvuldigen zich in ons’, zo zou Hendrik Colijn, een van de sprekers aan het graf, het onder woorden brengen. Toch volgden veel herinneringen waarschijnlijk hetzelfde stramien. Kuyper was immers al voor zijn dood een historisch figuur, waarover in vaste sjablonen werd geschreven en gesproken. Aan het graf zouden vijf spreker op indringende wijze ingaan op bekende aspecten van Kuypers leven en werk, met woorden die ongetwijfeld geresoneerd hebben in de zielen van de menigte. De sprekers legden daarbij ook eigen accenten, omdat ze allen Kuyper van nabij hadden meegemaakt.¹

Als eerste beklom de antirevolutionaire politicus Theo Heemskerk het spreekgestoelte. Heemskerk was minister van justitie in het kabinet Ruijs de Beerenbrouck en vertegenwoordigde de regering. Hij memoreerde vooral Kuypers politieke verdiensten, als volksvertegenwoordiger en ‘eerste dienaar der Kroon’. Maar Heemskerk was ook politiek geestverwant – al was hij, vanaf het moment dat hij tussen 1908 tot 1913 zelf leiding had gegeven aan een kabinet, eigenlijk voortdurend in conflict geweest met partijleider Kuyper. Hij wees op ‘het geheim van zijn kracht’, namelijk dat Kuyper in al zijn veelzijdigheid uitging van één christelijk geloofsbeginnsel. Heemskerk legde niet de nadruk op de strijd die Kuyper had gevoerd, maar

tekende hem juist als een man 'verzoening zoekende van de verschillende volkslagen en maatschappelijke groepen'.

Als tweede sprak Hendrik Colijn, in de hoedanigheid van voorzitter van het Centraal Comité van de Antirevolutionaire Partij. Kuyper tekende hij daarom niet alleen als een groot staatsman, maar vooral als de kampioen van het 'eenvoudige, vrome volk', waarvan hij voorvechter én voorbidder was geweest. Colijn sprak over Kuypers bekering tot het orthodoxe calvinisme en ging uitgebreid in op dat wat hij zag als het diepste en belangrijkste: het 'geestelijk contact' tussen Kuyper en 'een groep van meestal eenvoudige mannen en vrouwen'. Vandaar ook, zo sprak hij namens hen, de 'innige dankbaarheid jegens God die ons dezen man heeft geschonken'. Hij eindigde met een oproep aan het antirevolutionaire volk te volharden in het ideaal en de rijen aaneen te sluiten. Hiermee onderstreepte zijn redevoering ook Colijns eigen rol als nieuwe leider van het gereformeerde volksdeel, iets waarvan ook zijn overige handelen in deze periode getuigde.²

De volgende spreker, classicus Rob Woltjer, hoogleraar en rector magnificus aan de Vrije Universiteit, richtte de blik weer op het verleden. Hij tekende Kuyper als 'man van wetenschap'. Kuypers wetenschappelijke verdiensten, zo stelde, hij, dreigden wel eens vergeten te worden, of gingen schuil achter die van Kuyper als 'prediker, journalist, schrijver, redenaar, volksleider, staatsman'. Zijn wetenschappelijke betekenis lag enerzijds in de 'streng wetenschappelijke detailarbeid' op het gebied van de kerkgeschiedenis, aan het begin van zijn loopbaan. Maar bovenal in de stichting van de Vrije Universiteit en de richting die hij haar had gegeven in de eerste decennia van haar bestaan. Anders dan bij veel andere organisaties, was Kuyper bij haar niet tot het eind van zijn leven direct betrokken geweest, maar toch was juist de Vrije Universiteit 'het middelpunt van zijn denken' geweest. Als 'bezielde profeet' van de 'ware wetenschap' had Kuyper immers het idee van christelijke wetenschap nieuw leven ingeblazen. Daarom werd er aan het graf ook voor de Vrije Universiteit een periode afgesloten: 'Veertig jaar heeft ze geleefd als onder zijne oogen'. Daarom rees nu de vraag die tegelijk een opdracht was: 'Zal zijn werk vrucht dragen? Zal het blijven?'

BIJ HET GRAF VAN DR. A. KUYPER.

In de schafw' der eikenruinen,
In de luwt' der blonde duinen
Ruischt een droef, weemoedig lied;
Hooft gij, wandelaar! hoort gij 't niet?

Hier, hier is hij heengedragen
Onze Vader, Israëls Wagen
En zijn kloeke ruiterschaar,
Op een onverbloemde baar!

Hier, hier is hij heengedragen
Onze Leidsman, zat van dagen;
Met gepfalm en vorst'lijke eer
Zonk hij in de groeve neer.

Hier, hier is hij heengedragen,
Onder tranen, onder klagen
Van zijn talrijk geestelijk kroost;
—Ach! wie is er, die ons troost? —

O, mijn ziele! wees toch stille!
Buig voor 's Heeren wijzen wille!
Hij ontnam, wat Hij ons gaf:
Hem zij lof, ook bij dit graf!

— Hem, zoo moe van 't rusteloos strijden,
Hem zijn zalige rust benijden?
— Neen! wij stamelen: „God is goed!”
Schoon ons hart van weedom bloedt.

Geef o God! dat wij, zijn zonen,
Ons deez' eernaam waardig toonen;
Met twee deelen van zijn geest
Staan zijn kinderen niet verweesd!

Broeders! voor het oog des Heeren
Laten wij thans plechtig zweren:
„Wij ook wijden lijf en lot
„Aan de zaak van onzen God!”

„In geled'ren, dicht gesloten,
„Gaan wij, kloek en onverdroten,
„Op de wel beproefde paân,
„Onder d' oude Standaardvaan!”

15 Nov. 1920.

BART v. d. VELUWE.

Gedicht Bart van de Veluwe
(pseudoniem van Bartholomeus van Mourik).

De Haagse predikant Klaas Dijk – later curator van de vU, en vanaf 1937 hoogleraar aan de Theologische Hogeschool in Kampen – sprak over Kuypers betekenis voor de Gereformeerde Kerken. Hij karakteriseerde Kuyper als ‘kerkreformator’, waarbij hij doelde op Kuypers inspanningen voor Doleantie en Vereniging, waaruit de Gereformeerde Kerken waren ontstaan. Maar voorop stond de geestelijke leiding die Kuyper al die tijd had gegeven aan het gereformeerde volk. Als hoogleraar aan de vU, waar hij aan vele toekomstige predikanten ‘de waarheid des Heeren had ontvouwd’. Maar ook door middel van zijn meditaties die hij week aan week in *De Heraut* had geschreven, waarmee hij zoveel harten mocht ‘troosten en stichten’. ‘Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijne ruiters!’, zo maakte Dijk de uitroep van de profeet Elisa – die in het bijbelhoofdstuk 2 Koningen 2 achterbleef toen zijn leermeester Elia werd opgenomen in de hemel – tot de zijne en tot die van de omstanders bij het graf. Toch was hij ook vol goede moed en besloot met de belofte ‘dat wij nimmer de banier die Dr. Kuyper ons in handen gaf, zullen loslaten’.

De laatste spreker was Alexander Idenburg, op dat moment voorzitter van de antirevolutionaire Eerste Kamerfractie, en gedurende Kuypers loopbaan vele malen zijn medestander, onder andere als minister van koloniën in Kuypers kabinet. Maar hier sprak hij als vriend, als zielsverwant, die hem nabij was geweest, tot op zijn sterfbed aan toe. Hij wilde daarom niet zozeer spreken over Kuypers daden, maar ‘over datgene wat hij was als hij zijn hart ontsloot’. Want naast alles wat er was gezegd over Kuyper als kampioen, als strijder, als heros, als kampvechter, was de kern iets anders: ‘Er was in Kuypers ziel naast iets machtigs ook iets wonderlijk warm’s, namelijk het ‘nabij God te zijn’. En juist als hij zijn gemoed liet spreken in zijn meditaties, betekende hij ook veel voor anderen: ‘Met machtigen vleugelslag voerde hij onze zielen op van de koude realiteit dezer aarde naar de zonnige werkelijkheid des hemels.’ En zijn begrafenis was daarom ook een appel: ‘Binde hij u als broeders en zusters.’ Op voorstel van Idenburg werd vervolgens een van ‘Kuypers lievelingspsalmen’ gezongen, psalm 89, vers 7 en 8: ‘Hoe zalig is het volk dat naar Uw klanken hoort’.

Oudste zoon Herman Kuiper sprak tot slot een dankwoord namens de familie, waarbij hij zicht richtte tot de aanwezige vertegenwoordigers van het koningshuis, de verschillende sprekers, de geneesheer, maar bovenal tot 'het antirevolutionaire volk'.

Kuiper had de gereformeerden tijdens zijn leven tot een hecht volksdeel gesmeed en was met zijn daadkracht en geloof hen tot voorbeeld geweest. In de redevoeringen bij het graf was de breedte van zijn werk belicht, maar werd het gereformeerde volk bovenal opgeroepen op de ingeslagen weg door te gaan. God was trouw, hoe vaak mensen ook verslapten, zo schreef dochter Johanna kort daarna, maar 'op 12 november is bij het graf van mijn Vader dat verbond met God vernieuwd'.³ De gereformeerden hadden zich geëngageerd aan Kuipers program, en daarmee gehoor gegeven aan diens eigen wens, jaren eerder – bij het vijftwintigjarig bestaan van *De Standaard* – geuit: 'Dit alleen vraag ik van u, broeders en zusters: Als eenmaal mij de pen ontvalt, ... sluit u dan aanéén, en laat dit dan de offerande der liefde zijn, die gij na mijn wegsterven zult brengen, – dat gij u dan nog trouwer, nog eendrachtiger om diezelfde banier blijft aaneensluiten.'⁴

Noten

1. Samenvattingen van de redevoeringen zijn gebaseerd op: *Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuiper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921) 27-38; en 'De uitvaart van Dr. Abraham Kuiper, 12 november 1920', *De Standaard*, 13 november 1920.
2. Jan de Bruijn, 'Abraham Kuiper', in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland 1850-2000* (Amsterdam 2009) 419-431, 422.
3. H.S.S. en J.H. Kuiper, *De levensavond van Dr. A. Kuiper* (Kampen 1921) 114.
4. *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr. A. Kuiper bij zijn vijfen twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard', 1872 – 1 april – 1897* (Amsterdam 1897) 76.

Het gezin Kuyper in 1886. Op de achterste rij (v.l.n.r): Guillaume, Herman, Willy, Abraham Kuyper, Jo Kuyper-Schaay en Abraham jr. Op de voorste rij: Henriëtte, Cato, Jo en Frederik.

Bert Lever

Begraafplaatsen zijn een soort stenen archief. Ze vormen de neerslag van wat er in de naaste omgeving, en soms ook ver daarbuiten, gebeurde. Elke grafsteen vertelt daarbij een eigen verhaal. Het graf van Abraham Kuiper op de begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag vertelt zelfs een hele reeks verhalen.

De herbegravenis van Kuiper

Kuipers begrafenis op 12 november 1920 vond plaats onder zeer grote belangstelling. Van tevoren was al op een grote toestroom van belangstellenden gerekend en daar was met de keuze van de plek van de teraardebestelling rekening mee gehouden. Die was op wat nu het oude gedeelte van de begraafplaats genoemd wordt, vanaf de ingang van de begraafplaats gemakkelijk te bereiken.

Toch werd dit niet Kuipers laatste rustplaats. Hij werd namelijk neergelaten in een grote algemene grafkelder met ruimte voor wel honderd kisten. Dat was voor de begraafplaats gemakkelijk te regelen. Echter, toen iedereen weg was, werd de kist weer omhooggehaald en bijgezet in een grafkelder elders; een plek waarop een grote mensenmenigte inderdaad (nog) minder goed een plek zou hebben kunnen vinden.¹ Op deze plek rust Kuiper nog steeds. Kuiper was overigens niet de eerste die in deze kelder werd bijgezet. In oktober 1919 was er al iemand anders in te ruste gelegd, maar die werd in de zomer van 1920 naar een andere grafkelder overgebracht.

Grafkelder

De grafkelder waarin Kuipers kist gezet werd (begraafplaatsnummer KD 1129), is een flinke grafkelder die ruimte biedt aan vijftien overledenen. De kelder werd afgedekt met een grafzerk van Belgisch hard-

steen met daarop een tekst die Kuyper zelf in zijn testament bepaald had:

FAMILIEGRAF
DR. A. KUYPER
GEBOREN DEN 29 OKTOBER 1837
EN IN ZIJN HEILAND ONTSLAPEN
DEN 8 NOVEMBER 1920

Na verloop van tijd is er over de gehele breedte van de zerk een breuk ontstaan. Om die reden is deze in 1987 in opdracht van het Dr. Abraham Kuyperfonds vervangen. De nieuwe zerk is identiek aan de oude, alleen de tekst kwam er iets 'lager' op te staan. Tot op heden zijn er, inclusief Abraham zelf, negen mensen in deze kelder bijgezet. Het zijn inderdaad allemaal familieleden (onder wie één aangetrouwd); het is dus met recht een familiegraf.

Eerste bijzetting

Abraham Kuyper heeft niet lang alleen in de grafkelder gelegen. Nog geen drie weken nadat hij overleed, op 27 november 1920, overleed zijn drie jaar oudere zuster Anna Christina Elisabeth (1834-1920), op wie hij bijzonder gesteld was geweest. Zij was toen al 54 jaar weduwe van de jong overleden predikant Johannes Petrus Mond (1836-1866), een studievriend van Kuyper.² Na het overlijden van haar man, had Anna haar oude vader verzorgd, en kwam na diens overlijden, in 1882, bij Kuyper wonen. Vanaf 1885 tot 1904 was 'tante Anna' inwonend directrice van het hospitium van de VU, de studentenhuusvesting. Zij werd nu bij haar broer in de grafkelder bijgezet.

Drie zusters

Abraham Kuyper en zijn vrouw Jo Schaay (1842-1899) kregen acht kinderen, van wie er uiteindelijk vijf ook in deze grafkelder bijgezet zijn. Onder die vijf waren de drie (ongehuwde) dochters van het echtpaar: Henriëtte Sophia Suzanna Kuyper (1870-1933), Johanna Hendrika Kuyper (1875-1948) en Catharina Maria Eunice Kuyper (1876-1955).

Henriëtte (Jetta, later Harry), die in 1933 als eerste van de kinderen in de kelder werd bijgezet, was een intelligente vrouw.³ In het gereformeerde milieu was het echter destijds niet gangbaar dat vrouwen gingen studeren; wel volgde ze als toehoorder colleges bij haar vader aan de VU en haalde ze in 1898 een LO-akte. Na de dood van haar moeder in 1899 nam ze evenwel de huishouding van het gezin-Kuyper op zich, dat toen verder alleen nog uit haar vader en haar twee jongere zusters, die al 24 respectievelijk 22 jaar oud waren, bestond. Aan deze positie waren overigens veel representatieve taken verbonden, vooral toen Kuyper van 1901 tot 1905 minister-president was.

Harry publiceerde veel en reisde ook veel (onder meer naar Rusland en de Verenigde Staten). Tijdens de Eerste Wereldoorlog was zij, samen met onder meer haar zus Jo, van december 1915 tot juni 1916 met een Nederlandse 'ambulance' (veldhospitaal) in Boedapest om de lijdende bevolking daar te ondersteunen en gewonden te verzorgen.⁴ Later zou zij daar ook betrokken zijn bij het stichten van enkele weeshuizen. In Nederland bekleedde ze tal van functies binnen de gereformeerde zuil. Na de dood van haar vader begon ze met het ordenen van diens archief, dat nu bij de VU berust.

Johanna (Jo) Kuyper werd verpleegster, wat haar eind 1915 onder meer samen met haar zus in Hongarije bracht. Vooral vanaf 1919 zouden de drie zusters Kuyper bij allerlei hulpacties ten behoeve van Hongarije betrokken zijn. Het land was sterk verarmd en had grote delen van zijn grondgebied verloren. De band met Nederland vond mede zijn oorsprong in de contacten die er al eeuwen bestonden tussen Hongaarse en Nederlandse calvinisten. Jo Kuyper was ten aanzien van Hongarije betrokken bij de zogenaamde 'kindertreinen', waarmee vanaf begin 1920 meer dan 28.000 Hongaarse kinderen voor enkele maanden naar Nederland gehaald werden om, ondergebracht in gastgezinnen, aan te sterken.

Catharina (Too, Katalin) was ook opgeleid als verpleegster.⁵ Als hoofdbestuurlid van de Nederlandse Gereformeerde Zendingen Vereniging was zij, net als haar zus Johanna betrokken bij het Petronella Hospitaal in Yogyakarta, dat was opgericht door de zendingsarts

dr. J.G. Scheurer. In Nederlands-Indië woonde overigens ook haar broer Jan Hendrik Frederik (Frederik, Fredy, Fred) Kuyper (1866-1933), die tandarts in Semarang was; hij was er op de begrafenis van zijn vader niet bij.

Na de Eerste Wereldoorlog was Too in Hongarije betrokken bij het opzetten van gaarkeukens voor kinderen. Dit gebeurde via het *Amerikaansch-Hollandsch Comité voor Hulpverlening aan Protestantse Vrouwen en Kinderen in Hongarije*; er werd gekookt in kerken. Hieruit voortvloeiend was Too, die in Hongarije Katalin genoemd werd, de drijvende kracht bij de stichting van een gereformeerde lagere school in Boedapest, de Julianaschool aan de Wilhelminastraat. School en straat waren zo genoemd als dank voor alle hulp uit Nederland. (Dit was de allereerste Julianaschool; die stond dus niet in Nederland, maar in Boedapest!) Bij gelegenheid van de opening in 1926, hielden Hendrik Colijn en Katalin Kuyper een toespraak; de laatste sprak in het Hongaars. Na de communistische machtsovername in 1948 werd de school genationaliseerd. Na de omwenteling in 1989 is de school weer aan de Gereformeerde Kerk van Hongarije teruggegeven, waarbij ze ook weer haar oude naam terugkreeg, Julianna Iskola.⁶

Katalin zou haar hele verdere leven contact met Hongarije houden. In Nederland was zij onder meer van 1927 tot 1932 directrice van het hospitaal van de VU. Van de vijf kinderen van Abraham Kuyper die in de grafkelder werden bijgezet, was zij in januari 1955 de laatste.

Twee broers

In maart 1941 werd schoondochter Hendrika van Oordt (1875-1941), de vrouw van Abraham Kuyper jr., in de grafkelder bijgezet. Hendrika was een in haar tijd in protestantse kring bekend romanschrijfster. *Het boek van Cronaart* (1925) wordt als haar beste boek beschouwd. Naast een aantal andere boeken en verhalen, schreef zij in 1921, kort na Kuypers dood, voor *De Tijdspiegel* ook een essay over 'Dr. A. Kuyper en de letterkunde'. Hierin schrijft zij dat Kuypers 'grote letterkundige verdienste' er niet alleen was geweest voor 'den aesthetisch-litterair reeds welbedeelde, maar ook vooral van den schameler, mede in dit opzicht "kleinen man".'

In hetzelfde jaar als zijn vrouw, op 7 november, overleed Abraham jr.

(1872-1941). Hij studeerde theologie, vanzelfsprekend aan de VU, en promoveerde er in 1899. Datzelfde jaar werd hij door zijn vader in Makkum als predikant bevestigd. Hierna was hij nog predikant te Vlissingen en van 1910 tot zijn emeritaat in 1939 te Rotterdam. Naast zijn predikantschap was hij actief als bestuurslid bij tal van protestants-christelijke scholen, onder meer als voorzitter van de Dr. A. Kuyperscholen in zijn woonplaats.⁷ Abraham jr. werd op 12 november 1941, op de kop af 21 jaar na zijn vader, bijgezet in de familiegrafkelder. In mei 1991 werd, als enige van haar generatie, Adriana Kuiper, een dochter van Abraham jr. en Hendrika van Oordt, als laatste bijgezet in de grafkelder. Zij bereikte de leeftijd van 91 jaar.

Op 29 januari 1945 overleed Kuypers oudste kind, zijn zoon Herman Huber (1864-1945).⁸ Deze was in 1891 de eerste die aan zijn vaders Vrije Universiteit in de theologie promoveerde. Na in enkele plaatsen predikant te zijn geweest, was hij van 1900 tot 1937 hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de VU. Ook was hij enkele keren rector magnificus. Hij was een veelgevraagd (s)preker en een productief publicist. Na zijn vaders dood zou hij het hoofdredacteurschap van *De Heraut* (voor de Gereformeerde Kerken in Nederland) van zijn vader overnemen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakte hij overigens omstreken vanwege zijn toegeeflijke koers ten opzichte van de Duitse bezetter. Herman overleed in het laatste oorlogsjaar, in Groningen, waar hij, vluchtend voor het oorlogsgeweld, vanuit Arnhem heenge trokken was. Hij werd aldaar begraven op de Zuiderbegraafplaats. Op 25 januari het jaar daarop werd zijn stoffelijk overschot overgebracht naar Den Haag en bijgezet in de familiegrafkelder.

Herman was getrouwd met Cornelia Maria Johanna Heijblom (1861-1939). Zij zette zich onder meer in voor blinden; en was mede-oprichtster en bestuurster van het blindeninstituut Sonneheerd in Ermelo. Zij overleed in Bloemendaal en werd daar ook begraven.

Stenen archiefstuk

En hiermee komt een einde aan het verhaal achter het stenen archiefstuk KD 1129 dat zich bevindt op de begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag.

Noten

1. Zie bv. 'Abraham Kuyper' www.denhaag.wiki/index.php/nl/cultuur/hagenezen/428-abraham-kuyper [laatst bijgewerkt 2 juli 2019; geraadpleegd 31 augustus 2020]. Foto's van de teraardebestelling en informatie van Erasmus Laurentius, coördinator buitendienst Oud Eik en Duinen, bevestigen dit.
2. Overlijdensakte Den Helder.
3. Zie over haar: Agnes de Boer, 'Kuyper, Henriëtte Sophia Suzanna', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/KuyperHenriette> [24/10/2017].
4. Zie over de 'ambulance': Maarten J. Aalders, 'Henriëtte Kuyper en de Nederlandse Ambulance naar Boedapest', *Historisch Tijdschrift GKN* (2018) 1-14.
5. Zie over haar: Maarten J. Aalders, 'Hongaars eerbetoon voor de jongste dochter van A. Kuyper. Op zoek naar een verloren borstbeeld', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 40 (2017) 57-67.
6. Mária Ballendux-Bogyay, 'De Juliana School in Boedapest', *Hongarije in Zaken* 4 juli 2006.
7. Zie over Abraham Kuyper jr. onder meer: 'Dr. A. Kuyper Jr. overleden', *Algemeen Protestantsch Dagblad*, 8 november 1941.
8. Zie over Herman Huber Kuyper: D. Nauta, 'Kuyper, Herman Huber', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* dl 3 (Kampen 1988) 233-236.

EEN ZWIJGEND EERBETOON

ABRAHAM KUYPERS DODENMASKER

Johan Snel

Lang is gegist naar herkomst en betekenis van het dodenmasker dat na zijn overlijden bij Kuyper werd afgenomen.¹ In het archief-Kuyper op de Vrije Universiteit bevinden zich twee identieke exemplaren, waarschijnlijk in 1972 meegekomen met de inventaris van het Kuyperhuis.² De eer de maker te hebben gevonden komt toe aan Kuyperkenner Peter Dillingh, die in 2013 stuitte op een berichtje in het Haagse dagblad *Het Vaderland*.³

Het avondblad van donderdag 11 november 1920 wist namelijk te melden: ‘Naar we vernemen, heeft beeldhouwer Toon Dupuis gisterenmiddag van dr. Kuyper een doodsmasker afgenomen.’⁴ Het eenregelige berichtje werd de dag erop overgenomen in *De Telegraaf* en nog enkele andere kranten. Bij Kuypers dood was de maker dus bekend, maar over zijn motieven zwegen de kranten. Ook het archief-Kuyper zwijgt in alle talen: in alle correspondentie rond Kuypers overlijden komt de naam van Toon Dupuis niet voor.⁵

Toon Dupuis

Kuyper overleed op maandag 8 november rond zes uur ‘s avonds en werd – onder belangstelling van tienduizenden – begraven op vrijdag 12 november. Over de dagen ertussen schreef Kuypers dochter Johanna: ‘Velen zijn ook gekomen om nog een laatsten blik te slaan op den geliefden Doode. Op zijn gelaat lag een uitdrukking van vrede en triumpf, die allen, die hem nog op zijn doodsbed gezien hebben, getroffen heeft.’⁶ Geen namen dus van al die bezoekers, wel een beschrijving van het gezicht waarvan de afdruk werd gemaakt. Volgens het krantenberichtje nam Dupuis het dodenmasker af op woensdagmiddag.

De uit Antwerpen afkomstige Toon Dupuis (1877-1937) gold in deze jaren als de meest vooraanstaande Nederlandse beeldhouwer. In

Dodenmasker van Kuyper en Kuyper op zijn sterfbed.

1905 had hij al in opdracht van een bewonderaar Kuypers marmeren buste gemaakt die na de nodige verwickelingen – hij had er zelf voor moeten betalen en was in de socialistische pers openlijk beticht van corruptie – in 1913 door Kuiper was aangeboden aan de Vrije Universiteit.⁷ Begin 1920 voltooidde Dupuis de marmeren buste van Lohman die een plaats heeft gekregen in het Academieggebouw in Groningen.⁸ In de week van Kuypers overlijden, op donderdag 11 november, opende in Den Haag een expositie met onder meer zijn werk.⁹ De vraag blijft: wat bewoog Dupuis de dag daarvoor?

Dodenmaskers waren in Nederland immers niet erg gebruikelijk, maar eerder bekend uit andere Europese landen. Bekende dodenmaskers zijn er van Napoleon, Goethe en componisten als Beethoven, Chopin en Mahler. Er valt wel een kleine typologie van te maken. Het betreft vooral mannen van naam, aanvankelijk edelen en vorsten, later ook kunstenaars en wetenschappers, met Pascal (†1651) en Newton (†1727) als eerstelingen. Primair katholiek, allengs ook protestants, met een zwaartepunt in de achttiende en negentiende eeuw en afnemend met de komst van de fotografie.

Het Nederlandse verhaal wijkt daarvan wat af. Een inventarisatie uit 1998 kwam tot een totaal van slechts 25 Nederlandse dodenmaskers, vervaardigd tussen 1831 en 1995 en de meeste – zeventien – zelfs na 1920.¹⁰ Behalve koning Willem II en Willem III betreft het vooral kunstenaars en letterkundigen, van Bilderdijk (†1831) en Tollens (†1856) tot Vestdijk (†1971) en Willink (†1983). Enigszins vergelijkbaar, maar ontbrekend in deze inventarisatie, is een in Rome vervaardigd dodenmasker van Schaepman (†1903; bewaard in het Katholiek Documentatie Centrum).

Kuypers dodenmasker past dus in het Nederlandse patroon. Wat meer is: ook het Utrechtse Catharijneconvent blijkt in het bezit van een exemplaar, ietwat geblutst en zonder haakje. Het betreft een private schenking in 1980 gedaan door de verder onbekende – mogelijk Belgische, de familienaam lijkt in Nederland niet voor te komen – ‘heer De Meu’.¹¹

Willem Valk

Er bestaat nog een verhaal. In 1966 en 1972 deelde kunstenaar Willem

Meijer in zijn kunstrubriek in het *Nederlands Dagblad* herinneringen aan zijn leermeester aan de Academie Minerva in Groningen. Deze had ooit als jongeman, ik citeer de precieze woorden, een dodenmasker ‘moeten maken’ van de gestorven Kuyper en ‘vond het wel wat beklemmend’ toen ‘een collega’ en hij ‘samen er op uit werden gestuurd’.¹²

De niet bij name genoemde jonge beeldhouwer kan niemand anders zijn dan Willem Valk (1898-1977), een halve eeuw de beeldbepalende beeldhouwer van Stad en Ommelanden. In 1921 werd hij aangesteld in Groningen. Valk was echter opgegroeid en opgeleid in Den Haag, waar Toon Dupuis zijn leermeester was aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten. Tot 1921 had hij er wat losse bezigheden in de kunstwereld.¹³

Valt er op grond van deze schaarse gegevens iets te zeggen over het motief?

Het waarschijnlijkst lijkt een initiatief van Toon Dupuis zelf. In eerdere uitlatingen betoonde deze zijn respect voor Kuyper en hij kende hem uit het Haagse wereldje.¹⁴ Voor de concrete handeling waren meer handen dienstig – bij Bilderdijk ging per abuis een wenkbrauw mee – en schakelde hij oud-student Willem Valk in, nog werk zoekend maar met de nodige expertise.¹⁵ Er was geen betalende opdrachtgever, het bleef bij gips en er gingen meer exemplaren naar het Kuyperhuis, bestemd voor de familie. Een persoonlijke geste en stilzwijgend saluut, zoals er honderden waren.

En daarmee vormt het verhaal een verre echo van 1831. Toen nam eveneens een zuidelijke kunstenaar, ‘beeld- en pleistergieter’ Antonio Boggio, in Haarlem een dodenmasker af bij de door Kuyper mateloos bewonderde Willem Bilderdijk.¹⁶ Ook van dit masker werden meer exemplaren gemaakt, een ervan opvallend genoeg met wenkbrauwwaren.

Waar Kuypers graf als herinneringsplaats ons bepaalt bij zijn levenseinde, doet zijn dodenmasker als herinneringsobject dat op een andere manier. Het bepaalt ons meer intiem bij de laatste dagen van Kuypers veelbewogen leven, nu een eeuw geleden.

Noten

1. Een eerdere versie verscheen als: J. Snel, 'Kuypers dodenmasker', in: W. Berkelaar, H. Seijlhouwer & B. Waller (red.), *Tussen Amsterdam en Kampen. George Harinck en het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit 1985-2017* (Amsterdam 2018) 114-118.
2. De inventaris (2009) vermeldt slechts één masker; archivaris Hans Seijlhouwer vermoedt dat beide exemplaren al zijn meegekomen met de inventaris van het Kuyperhuis rond 1972 (mondellinge mededeling 11 april 2018).
3. Hans Seijlhouwer, 'Dodenmasker', *Van de archivaris* (blog 10 oktober 2013; www.hdcblogt.blogspot.com/2013/10 [geraadpleegd 15 juni 2020]). Zie ook: Peter Dillingh, 'Het dodenmasker van Kuyper', *Kerk op Dordt* 2019:2 (2019) 4.
4. 'Dr. A. Kuyper', *Het Vaderland*, 11 november 1920.
5. Geen spoor in alle correspondentie bij Kuypers overlijden, *Archief-Kuyper* 375, 376, 377.
6. H.S.S. Kuyper en J.H. Kuyper, *De levensavond van Dr. A. Kuyper* (Kampen 1921) 113.
7. Jan de Bruijn, *Abraham Kuyper. Een beeldbiografie* (Amsterdam 2009) 358-359.
8. 'Borstbeeld Jhr. Lohman', *Het Vaderland*, 6 januari 1920.
9. Advertentie Atelier Malmeis, *Het Vaderland*, 10 november 1920.
10. B.C. Sliggers, 'Dode gipsgezichten of het eeuwige gelaat', in: Idem (red.), *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret, 1500-heden* (Zutphen 1998) 178-192.
11. Nederlandse familienamenbank, CBG|Centrum voor familiegeschiedenis. Catalogus Catharijneconvent, SPKK v261; 'Geschenken [over 1980]', *Jaarverslag 1976-1987. Rijksmuseum Het Catharijneconvent*, 309 ('De heer De Meu stond een gipsen dodenmasker van Abr. Kuyper af, zeer welkom in de expositie'). Navraag door bibliothecaris Maartje de Jong bij oud-directeur Defoer naar deze 'heer De Meu' heeft niets opgeleverd.
12. W. Meijer, 'Penseel en Pen. Beeld van de pas gestorven Erasmus', *Ge-reformeed Gezinsblad*, 24 september 1966; W. Meyer, 'Culturele trip rond Tutankhamuns schatten', *Nederlands Dagblad*, 7 oktober 1972.
13. Erik Beenker, 'Willem Valk vijftig jaar beeldhouwer in Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 november 1976.
14. Toon Dupuis, 'Buste van dr. Kuyper', *De Tijd*, 13 juli 1905; 'Toon Dupuis over de Kuyper-buste', *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1913.

15. Rick Honings en Peter van Zonneveld, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Amsterdam 2016) 491.
16. De naam van Antonio Boggio bij Ton Geerts, “Niemand schijnt mijn gezicht te kunnen vatten”. *Beeld & zelfbeeld bij Bilderdijk, Het Bilderdijk-Museum* 24 (2007) 3.

BIJLAGE

AANWEZIGEN IN HET STERFHUIS

In het onderstaande zijn – voor zover achterhaald – de namen opgenomen van diegenen die zich voorafgaande aan de begrafenis in het sterfhuis van Abraham Kuiper bevonden.

Familie

Kinderen:

Prof.dr. Herman H. Kuiper en zijn echtgenote Cornelia M.J. Kuiper-Heijblom, Henriëtte S.S. Kuiper, Johanna H. Kuiper, dr. Abraham Kuiper jr. en zijn echtgenote Hendrika Kuiper-van Oordt, Catharina M.G. Kuiper, Guillaume Kuiper en zijn echtgenote Henriëtte L.W. Kuiper-Storm van Leeuwen.

Verdere familie:

Jeanette J. Rammelman Elsevier-Kuiper (zus), Elisa W. Kuiper (kleinzoon) en zijn latere echtgenote Theodora W.H.M. Dufour Dissen, Johanna H. Kuiper (kleindochter), 'Marianne' Kuiper (vermoedelijk kleindochter Adriana), Anna H.L. Anema-Kuijper (nichtje) en haar man Seerp Anema, L.L. Schaay (schoonfamilie).

Vertegenwoordiging koningin Wilhelmina en koningin-moeder

Emma

G.C. Baron van Asbeck en mr. S.W.B. Graaf van Limburg Stirum.

Vrije Universiteit

De hoogleraren prof.dr. R.H. Woltjer, prof.dr. W. Geesink en prof. dr. L. Bouman; Tyo H. van Eeghen, secretaris van de directeurs van de VU-vereniging. Daarnaast twintig studenten van het studentencorps N.D.D.D. (Nil Desperandum Deo Duce), waaronder de voltallige senaat bestaande uit P.N. Kruijswijk, rector;

D.B.J. Allaart, ab-actis; D.Nauta, fiscus; G.W. van der Bend, assessor, en A.H. Douwes, assessor; en vijftien oud-senatoren.

Ministers en oud-ministers

Ministers mr. Th. Heemskerk en dr. J.Th. de Visser en de oud-ministers mr. J.A. Loeff en mr. J.J. Harte van Tecklenburg, A.W.F. Idenburg met zijn echtgenote E. Idenburg-Duetz en H. Colijn met zijn echtgenote H. Colijn-Groenberg.

Buitenland

Dr. F. Rosen (Duits gezant) en zijn echtgenote N. Rosen (Roche).

Antirevolutionaire Partij

Mr. V.H. Rutgers, voorzitter van de A.R. Kamerclub en de Tweede Kamerleden L.F. Duymaer van Twist en dr. J.G. Scheurer.

Burgemeester van Loosduinen

Mr.dr. H.W. Hovy.

Gereformeerde predikanten

De Haagse predikanten dr. K. Dijk en ds. D. Ringnald en de zendingspredikant in Nederlands-Indië dr. H.A. van Andel.

De Standaard

De directeuren S. Bakker en R.C. Verweijck.

Personeel van Kuyper

De huisknecht en twee dienstboden, die waarschijnlijk Jacob, Rika en Mina heetten.

Vier bodes van het Parlement.

VERANTWOORDING BEELDMATERIAAL

Collectie HDC | Protestants Erfgoed Universiteitsbibliotheek VU:
p. 2, 14, 22, 32, 40

*Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuiper
en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921):
p. 16, 26, 29

Bert Lever: p. 6

PERSONALIA

Ab Flipse is universiteitshistoricus van de Vrije Universiteit Amsterdam.

George Harinck is hoogleraar geschiedenis neocalvinisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam en hoogleraar-directeur van The Neo-Calvinism Research Institute, Theologische Universiteit Kampen.

Bert Lever is voorzitter van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed.

Johan Snel is bezig met een promotieonderzoek naar de journalistiek van Kuyper en schreef *De zeven levens Abraham Kuyper* (2020).

